

A Szentivánéji álom és a magyar költészet¹

William Shakespeare életművében különleges helyet tölt be a *Szentivánéji álom*: ez az egyetlen olyan műve, amelyről sejthető, milyen konkrét alkalomra készült. Ezzel azonban sajnos nem kerültünk közelebb a darab üzenetéhez, hiszen az alkalmi előadás teljes kontextusát nem tudjuk rekonstruálni, így a házasulandók és a násznép értelmezői helyzete kisközösségi magánügy marad. Csupán néhány sor örökíti meg a valóságos, 1594-es árvizeket és a megbolydult időjárást, amelynek jelképes helyreállítását szolgálná a nász (antik felfogás szerint), egyfajta áldozatként. De kinek a násza? Az angol nemeseké vagy Theseusé és Hyppolitáé?... Ki tart tükröt kinek? Athén képzelt és hétköznapi lakosai vajon az ünneplő udvar tagjainak feleltethetők meg? Vagy Shakespeare „rájuk” írta a szerepeket, mondhatni önmagukat játszották? Vagyis tehetős amatőrök alakították mind a főhősöket, mind a bumfordi mestereket, azaz saját előképeiket?... Ez a drámapedagógiai célzat, a bizonytalanság finom, utánozhatatlan iróniával hinti meg a darabot.

A későbbi korok színházi, operai vagy filmes adaptációi érthető módon csak kiindulásnak tekintették az angol reneszánsz tündérvjátékokat, sokkal kevésbé kötötték magukat Shakespeare (illetve az első vagy másodkézi szövegkönyvkiadók) verziójához, mint a többi dráma esetében. Köztudott, hogy egyikből sem szerzői szöveget ismerünk, hanem a színészek sűgőpéldányainak átdolgozásait a későbbi korokból, azaz folyamatosan változó szövegállapotú leágazásait ugyanannak a verzióknak, amely a színházi praxisban lerövidült vagy meghosszabbodott, megjavult vagy elromlott. A legkevésbé sem tudjuk tehát, hogy épp a mester hogyan tervezte ezeknek az előadását. A *Szentivánéji álom* szövege gyaníthatóan még messzebb került az ősfomától. Korlátlan lehetőséget ad az egyéni rendezésre amiatt is, hogy sokszor vázlatos a szcenikai terv, nyitva marad néhány jelenet dramaturgiája, nincs agyonírva gesztusokkal, ahogy a régi dráma amúgy sincsen.

A populáris kultúra kutatóinak mindenképp izgalmas terep ez az elvarázsolt színdarab. A legrövidebb nyári éjszaka Európa-szerte a farsanghoz hasonló szabadosságot

1 | A Babeş-Bolyai Tudományegyetemen vendégtanárként (2023–2024) az egyik fő témám a *Populáris kultúra a régi irodalomban* címet viselte. E témakörrel több korszakon át foglalkoztunk a középkortól a XIX. század közepéig. Műhelytanulmányom egy 2023. őszi szemináriumon alapul, ahol igen jól beszélgettünk a hallgatókkal a Shakespeare-vígjáték és a magyar műfordítás kapcsolatairól a köz-kultúrával, nyelvi és formai regiszterekkel. Köszönöm a lehetőséget, hogy ennek részleteit külön tanulmányban közölhetem. Írásom az NKFIH támogatásával működő *Arany János kritikai kiadás* kutatócsoport keretében készült.

enged a szerelmeseknek (párvalasztás, tűzugrás, virrasztás). Eközben a keresztény ünneprendben ez Keresztelő Szent János ünnepe, akit rabtartója, Heródes a mostohalánya, Salome erősen erotikus (értsd: tabusértő) táncra kivégeztet, mert neki ígéri a próféta fejét. Salomét, a bosszúálló, bűnös nőt az ikonográfia szerint mindig János tálcán hozott fejével ábrázolják. A történet párhuzamot jelent a bebörtönzött és mások bűnéért feláldozott Krisztusával, akit épp János keresztelt meg. Az ókori napistenkultuszok emléke is nyomot hagyott ezen, hiszen a nap itt van uralma csúcán, innentől rövidülnek a nappalok. Ha meggondoljuk, a jelképes fej elvesztés és a szexuális befolyás a színjáték motívumaiba is beszűrődik, Shakespeare joggal épített a korabeli nézők bibliai ismereteire, de csak lazán, profanizálva csepegteti ezeket az adalékokat.

Az elképzelt Athénban is szokatlan dolgok történnek a nyári napforduló éjjelén. Az itteni arisztokraták a maguk mulatságára a közembereket is színpadra rángatják, s belekényszerítik őket az emelkedett mitológiai színjáték előadásába. Felemelni vágnak őket vagy megszegényíteni? A végeredmény bizarr, egyszerre nevetséges és szánandó. A viszonylag banális „mindenki megéri a pénzét” üzenetnél sokkal mélyebbre vág Shakespeare. A darab végére ügyesen relativizálja mind a szerelmesek, mind a faragatlan közemberek hibáit és erőnyeit, akik egymástól is idegenkednek, és egyúttal a színlelés rabjai, alig azonosulnak magukkal. Antik idill, de modern, sőt posztmodern vonások: az avatottak sem hitelesebbek, mint az avatatlanok. A nyári éjszakán szanaszét görögnek az identitások, nevetségessé válnak a szerepek, akárki játssza őket. A darabot átjárja egy gyengéd didaxis (az élő hősök álma mellett *Pyramus és Thisbe* álom-halál kettőse), de annak paródiája is. Mintha valóban csak pszichedelikus álom volna, amelyben a szerelem mákonyától mindenki elmosódottan lát. Összeecsúsznak a modellként szolgáló korábbi irodalmi alkotások is (Ovidius, Chaucer stb.), de egymásba játszásuk szintén delíriumos és elgondolkoztató. Mintha egy tréfás irodalomszociológiai kérdést olvasnánk a sorok között: mennyi a helyi értéke egy antik történetcsíranak az angol közkultúra mérlegén, illetve fordítva? Elrontják-e egymás hatását, vagy ellenkezőleg, építhet az író a kölcsönös asszociációkra? Mindezt Shakespeare a nyelvi regiszterek változtatásával készíti elő, s nyilván sokat hozzátesz az aktuális előadás gesztusnyelve, a színészek egyedi ötletei.

A fentiek nyomán nincs mit csodálkozni azon, hogy a *Szentivánéji álom*nak nem csupán előadásairól, hanem félig-meddig a parafrázisairól kell beszélünk a kezdetektől napjainkig. Purcell *Tündérműkirálynője* (bem. 1692) nyitja a sort, csak néhány évtizedre Shakespeare korától, az angol udvari barokk zene teljes pompájával, további jelenetekkel. A színmű magyarországi hatására többet kellett várni, pedig voltak hazai előzmények a főúri színjátszásban. Szórványos reneszánsz kori színjátékadataink közül leginkább Balassi Bálint *Szép magyar komédiája* rokonítható vele, ez azonban korábbi az angol tündérajátéknál, s forrása, Cristoforo Castelletti *Amarillije* még előbb született. (A két darab közös vonása még a menyegzői bemutató és a faragatlan mellékszereplő dramaturgiai kihasználása, ami arra utal, hogy Shakespeare egy összeuropai motívumkincsből merít, jóllehet igen eredeti módon.) A XVIII. századi magyar színházi kultúrába nemigen lehetett volna beilleszteni ezt a művet. Az iskoladramák interludiumaiban fellépő tenyeres-talpas vagy megmosolyogni való zsánerfigurák (mesterek, bolondok, idegenek stb.) valamelyest képviselték a hagyományt, de nekik sose kell szerepet váltaniuk, nem kell számukra idegen színdarabot próbálniuk vagy előadniuk. Magukat játszhatták nyelvi és gesztusrendszerüknek megfelelően. Úgy

gondolom, Shakespeare legeredetibb megoldásai közé tartozik ez, amire a kései alkotótárs, Arany János különösen érzékenyen reagálhatott.

Arany elsőként fordította, értsd: dolgozta át magyarrá a nyári tündérlátomást, három évvel korábban, mint a *Hamletet*, amelyhez több előképet láthatott, olvashatott (Kazinczy Ferenc, Vajda Péter).² A *Szentivánéji álom* emiatt kétszeresen is kísérleti darab: mind Shakespeare részéről, mind Arany módszereit tekintve. Arany mai tudásunk szerint az 1840-es években Nagyszalontán készített egy ősfordítást németből – talán Wieland, talán más nyomán, nyelvgyakorlásként. Állítólag színre is vitte, de az előadás megbukott, s a költő állítólag megsemmisítette a kéziratot.³ Egyelőre más példány se került elő (bár egy levél tanúsága szerint elküldte Szilágyi Istvánnak), így legfőljebb azon gondolkodhatunk el, hogy 1858 és 1863 között egyes részletei nem jutottak-e eszébe ismét Aranynak, s a ma ismert, 1864-ben kiadott drámaszöveg nyomokban nem őriz-e valamit az előzményéből. 1858-tól több szakaszban dolgozott az új változaton, gyakran panaszzkodott leveleiben, hogy sok gondja akadt vele. Szerencsére végül lezárta és színpadra juttatta a különleges darab különleges fordítását.

A 2024-ben megjelent kritikai kiadás,⁴ Paraizs Júlia kitűnő munkája friss szempon-
tokat adott a Shakespeare–Arany-négykezes újraértelmezéséhez. A gazdag jegyzetanyag számos olyan összefüggést feltárt, amelyek alapján, úgy tűnik, Arany mintegy intertextuális játéktérre változtatta a gondosan és invenciózusan fordított angol drámaszöveget. A sajtó alá rendező különösen sok Csokonai-hatást azonosított. Az alábbiakban ezeket a megfigyeléseket szeretném újabb adatokkal megerősíteni.

Szövegháttér

Az alább bemutatott filológiai párhuzamok, elsősorban rímshavak a műfordítás sajátos magyar háttérszövegeire világítanak rá. Kutatásaimban mindenekelőtt a XVIII–XIX. századi magyar közköltészet és énekelt műköltészet irodalmi recepciójához keresek adalékokat, egyben Arany *Dalgyűjteményének* anyagához szeretnék kapcsolóelemeket találni a költő életművében. Nemcsak a saját lírai és epikus alkotásokban, illetve a levelezésben és a szaktanulmányokban van nyoma a dalszövegbázisnak, amelynek zömét az 1874-es kottás kéziratban is összefoglalta. Különösen izgalmas, amikor ezeket egy nehezebb helyzetben, műfordítóként alkalmazza. Mind a Shakespeare-, mind az Arisztophanész-fordításokban vannak ilyen nyomok, sőt szórványosan a kisebb műfordításokban is. Az ifjúkora óta ismert formulakészlet, nyelvi és metrikai ötletek végigkísérik Arany fordítói munkásságát. A *Szentivánéji álom* esetében külön szereppel bírhat, hogy felismerhető allúziókat kellett elrejteni a magyar szövegben, vagyis amit Arany játékba engedett a régi szövegmélekeiből, az valamelyest köztudott és közkincs volt. Amiatt, hogy már 1858-tól dolgozott a fordításon, sok áthallás érinti a nagykorúsi korszak verseit is.

2 | Köszönöm az eszmeeserét a kritikai kiadás *Hamlet*-kötetét sajtó alá rendező Ruttkay Veronikának.

3 | Az elveszett fordítás történetét is az új kritikai kiadás foglalja össze: Arany János: *Shakespeare-fordítások* 1. A *Szent-Iván éji álom*. Sajtó alá rendezte Paraizs Júlia. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet–Universitas, Bp. 2024. (Arany János Munkái.) A továbbiakban: AJM SZÁ. 257–261.

4 | AJM SZÁ.

A szereplők két csoportja, az udvari emberek és a közemberek többféle nyelvi rendszert képviselnek, az idézetek és áthallások köre is eltér. Emiatt külön csoportban mutatom be néhány jellemző rímshavukat, formulájukat.

1. Udvari személyek és tündérek

Azt, hogy milyennek érzékelik a főhősök saját nyelvi-zenei hagyományukat, mit éreznek sajátuknak, a legszebben Heléna monológjából érthetjük meg. Felkavarodott szívvel felel Hermiának, közös múltjukat említve:

Hát mind ama közös terv, fogadott
Testvéri hűség, jól telt kedves órák,
Midőn szídtuk a gyors lábú időt
Ha válni kelle – mind felejtve van?
El iskolánk? az ártatlan gyerekkor?
S midőn, két művész istennő gyanánt,
Együtt teremtének túvel egy virágot,
Egy mintaképről, és egy pamlagon,
Egy dalt csicsergve, egy hangkulcs szerint,
Mintha kezünk, keblünk, elménk, szavunk
Csak egy lett volna. – Így nővének együtt [...]

(III.2, 198–209. sor)⁵

E szép sorok immár nem meghitt nosztalgiával, hanem elégikusan szólalnak meg, hiszen a nyári álomban a feje tetejére állt ez a világ, s az összetartozó lelki-testi párok szétszakadtak. Heléna szép sorai mögött a szellemi-érzelmi közösség rajzolódik ki, a közösen hímzett virágtól a dalokon át és a szavakig. Kulturális minták, amelyeket együtt és külön-külön is tudtak követni a szereplők. S íme, a színjátékban ennek minden törekvéségét megtapasztaljuk: másnak udvarolnak, máshogyan cselekednek, mint tennék. Az egymásért haló szerelmesekről szóló tragédia önkéntelen komédiává válik, s azok is nevetnek rajta, akiknek ez a vágyott világuk, a kulturális identitásuk. Egy- valami nem változik: a nyelvi regiszterek. Épp ezért kulcsfontosságúak Heléna sorai, hiszen a szereplők mindvégig belül maradnak saját nyelvi és formai hagyományukon, rájuk jellemző szófordulatokkal élnek – az udvariak csiszoltabban, a mesteremberek bumfordibban. Mindaz, amit számonkér Hermián, szerencsére nem sérült meg a bolondos álomban, s a közös dal- és szókincs a sajátjuk maradt.

A dramaturgiai csavarok ott kezdődnek, hogy az athéni királyi udvar nyelve és világlátása is kifinomultabb volna a köznépnél, legalábbis ennek látszatát kelti. E hősök az emberi gyarlóságok ellenére igyekeznek fenntartani az emelkedett stílust, a választékos nyelvi megoldásokat, az „udvariasságot”. Ez néha természetes, de sokszor tűnik finomkodásnak, színlelésnek. Arany különleges technikával mélyíti el a hatást. Amikor angolul is rímelvek a sorok, nyomban megragadja az alkalmat, s ilyenkor (szótagszámtól függetlenül) megnyitja az utat a magyar nyelvű rímes költészet áthallásaihoz. Szavaik egy rokkó-érzékeny pásztori idillt formáznak, nagyjából a XIX. század legelejének magyar irodalmi szókincsével. Nem vitás, hogy Shakespeare is rájátszott

5 | A *Szentivánéji álom* szövegét minden esetben az új kritikai kiadás (AJM SZÁ) főszövegéből idézzük, sorszámmal. A kiemelések minden esetben tőlünk (Cs. R. I.).

erre, illetve a közemberek köznyelvi kódjának eltéréseire. Arany azonban ezt hitelesen csak úgy tudta magyar színpadra ültetni, ha a hazai hagyományok kettősségére építette a hatást. Valljuk meg: mesterien! Egyazon korszak elitköltészete és közköltészete sejlik fel a szereplők szavaiban, mint látni fogjuk, szinte következetesen.

Az új kritikai kiadás nagy hangsúlyt fektetett az intertextusok feltárására, s ehhez szeretnénk még újabb adalékokkal szolgálni. Első helyen Csokonai Vitéz Mihály közismert, részben énekelve is terjedő verseinek áthallásaira kell felfigyelnünk. A Paraizs Júlia által már alaposan feltárt Csokonai-reminiszcenciák sorát az alábbiakkal bővíthetjük (és bizonyára még másokkal is). Heléna egy rímes monológban egy teljes félsort „idézt” Csokonaitól:

Oh! e futásban már alig lehellek

(II.2, 87. sor)

Az első sor az *Anakreoni Dalokból* való – azaz eredetileg nem rímes! – Csokonai-vers, *A' hévség* egyik részlete:

Szemlátomást betegszem,
És már alig lehellek.⁶

Nem közömbös a kis idézet, mivel egyfelől Arany a ciklus más részleteit is megvillantja a színjátékban, például *A' Boldogság* és *A' Szamócza* kulcsszavait.⁷ Másfelől az ige más Csokonai-versekben is előfordul rímhelyzetben. Heléna egyik megjegyzésére például így felel Demetrius:

HELÉNA No, ember ennyi gúnyt még nem lehellett.

DEMETRIUS Lysander, csak maradj Hermia mellett, (III.2, 168–169. sor)

Így szerepelt a rímekor Csokonainál *A' feléledt Pásztor* ősförmájában, az 1795-ös *Urániában*:

Szedd fel tsendes *Szellet*
'S lengvén Laurám mellett
Súgd meg néki, hogy Szám végsőt most lehellett⁸

Csokonai az érzékeny duettet egy polonaise dallamára írta, s le is kottázta.⁹ Arany 1874-ben, ifjúkori emlékei nyomán örököltette meg a *Dalgyűjteményben*¹⁰ (II. 5. sz.)

6 | Csokonai verseit minden esetben az online kiadásból idézzük: *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Elektronikus kritikai kiadás*. Szerk. Debreczeni Attila. Vezető munkatárs Tóth Barna. HUN-REN-DE Klaszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport–Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2016–2025. https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/szovegidentitas.php?id=csokonai_vers_0236_k

7 | Bővebben lásd Paraizs Júlia jegyzeteit: AJM SZÁ 469.

8 | https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0415_k

9 | Bővebben lásd Hovánszki Mária jegyzeteit: <https://deba.unideb.hu/deba/csokonaienekelt/text.php?id=csokonai>

10 | Arany János a kottás kéziratot Bartalus István biztatására készítette a gyermek- és ifjúkorából ismert zenei emlékek rögzítésére, s 1874-ben zárta le. Mai őrhelye: Budapest, MTA KIK Kézirattár K

ugyanazt a verziót, amely az *Uránián* kívül csak a sárospataki *Érzékeny és víg dalok* kiadásában (1826, 1834) jelent meg, s a kéziratos hagyományban terjedt. Csokonai az *Ódáiban* (1805) már átírva közölte a verset, a rímek azonban túléltek az átalakítást:

Te jöjj most, gyenge *szellet!*
'S lengvén hajtfürtje *mellett,*
Súgd néki ezt; hogy Tírzise
Végsőt *lehellett.* – – –¹¹

Arany e rímsszavakat Kováts Józseftől is ismerhette, akinek éppúgy Csokonain volt a forrása. A kései költőtárs számos művében visszaköszönnek e kulcsszavak a *Tolditól* a *Toldi szerelméig*; a *Dalgyűjtemény* készülő jegyzeteiben részletesen bemutatam őket. Egyetlen példa 1863-ból, a *Buda halála* (1863) Hetedik énekéből:

Mi vagy te? ... aszott fű pelyhe az út *mellett,*
Gyöngé akaratom neki a *lehellet!* ...¹²

A' *fel-éledt* pásztor másik strófájának részlete cseng vissza a színjáték néhány oldallal korábbi szövegében:

Míg én *aludtam?*... (III.2, 52. sor)

Csokonainál:

Én aludtam 's bádjadtt Hergésed' szomorú Szele¹³

Arany tehát a vers második szakaszát ugyanúgy tudta és imitálta, mint az elsőt.¹⁴ Egy másik Csokonai-költemény allúzióját hallhatjuk ki Lysander egyik mondatából:

Lenyugszom. *Áldott napvilág, jövel!* (III.2, 419. sor)

Csokonai A' *magánossághoz* szóló verse nyitó és záró sorában fordul így az ihlető magányhoz. Különösen az utóbbi fontos e vonatkozásban:

501. Első kritikai kiadása: *Arany János népdalgyűjteménye*. Közzéteszi Kodály Zoltán és Gyulai Ágost. Akadémiai, Bp. 1952. A továbbiakban: Kodály–Gyulai. Az új kritikai kiadás az Arany János Munkái sorozat keretében jelenik meg Domokos Mária, †Paksa Katalin, Rudasné Bajcsay Márta és Szalay Olga zenei jegyzeteivel, valamint e sorok írójának irodalmi jegyzeteivel. A szerkesztést 2025-ben zárjuk le. A tanulmányban az új átírást használom, kéziratban, ill. az Arany Verstár nyomán: <http://arany.btk.mta.hu/versesketetek/regi-nepdalok>

11 | https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0413_k

12 | Arany János: *Keveháza, Buda halála, A hun trilógia töredékei*. Kiad. Voinovich Géza. Akadémiai, Bp. 1953. (Arany János Összes Művei 4). A továbbiakban: AJÖM IV. 62.

13 | https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0415_k

14 | A *Dalgyűjtemény* új kritikai kiadásában irodalmi téren a legtöbb újdonságot a dalok szövegének Arany által le nem írt folytatásai, azaz a belső versszakok jelentik, melyek szintén kapcsolatba hozhatók az életművel.

*Áldott Magánosság, jövel! ragadj el
Álmodba most is engemet; [...]*

De ez Napom mikor jön el? –
*Áldott Magánosság, jövel!*¹⁵

Szintén Csokonai korának érzékeny dalait idézik Titánia rímei, amikor Zubollyal enyeleg:

Oh, e ligetből mért kíváncszol?
Akarsz, nem: itt maradsz, *nem távozol.* (III.1, 136–137. sor)

Előképe jó eséllyel a *Bús szívem öröme* (*Ah, szívem öröme stb.*), amelyet Csokonai is feljegyeztet az általa kedvelt dalok listájára, s amely valószínűleg hatott *Bútsúvétel* című versének metrumára. Ebben – a színjátékhoz hasonlóan – tízes sorokat találunk:

Oh! szívem fájdalma mit habozól,
régi jó kedvemtől *mit távozol,*¹⁶

Demetrius szerelmi panaszában szintén egy régies rímet rejtett el Arany, szabadon fordítva:

S te, gyilkosom, te szép vagy, mint *maga*
Amott *Venus tündöklő csillaga.* (III.2, 60–61. sor)

Egy XIX. század eleji késő rokokó szerelmi vándorstrófa:

Piros ortzád mellett *maga*
El hal a *Vénus csillaga*,
Sőt tán ettől költsönözött
Fénnyel ég a többi között.¹⁷

Az idézett versszak egy 1827-es kéziratból való, s egy olyan szövegbe épült be, amelyet Arany a *Dalgyűjteményben* is idéz: *Egy-két pár csók nem a világ* (I. 35. sz.).¹⁸ Önálló verskezdetként például 1843-ból ismerjük.¹⁹

15 | https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0622_k

16 | A kéziratok adatait lásd: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840). 2., bőv. kiadás.* Összeállította Stoll Béla. Balassi, Bp. 2002. (A továbbiakban: Stoll + tételszám.) – *Panonhalmi énekeskönyv* (1796) Stoll 430. sz.

17 | *Balla Pál-énekeskönyv* (1827), Stoll 741. sz., 30. sz., *Egy-két pár csók nem a világ*, 3. versszak. Kiadás: Csörsz Rumén István: Vagy egyképpen, vagy másképpen: Egy XVIII–XIX. századi mulatónóta variációs rendszere. In: *Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára*. Szerk. Deáky Zita. Györffy István Néprajzi Egyesület, Bp. 2002. (A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 8.) 134–174. 153.

18 | Gyulai Ágost 1952-es jegyzeteiben egy csaknem egykorú hosszú szöveglánc 4. szakaszaként szerepel a strófa a sárospataki *Felvidítő VI. Nóták II.* (1824 után) kéziratból. Kodály–Gyulai, 123.

19 | *Nagy Ferenc-énekeskönyv* (1843) Prága, UK XXII. c. 10. c. 24. (Kubelík–Széll-gyűjt.). Mikrofilm: MTA KIK A 4667/I. 21. Dall. Kiadása: Csörsz: Vagy egyképpen..., i. m., 156.

Szirmay Antal *Hungaria in parabolis...* (1804, 1807) című munkájából ismerhette Arany az *Ó, boldog Isten!* felkiáltást, kissé áhangszerelve Hermia „Ah, me, for pity!” sóhaját:

Oh boldog isten, milyet álmodám!

(II.2, 147. sor)

A XIX. század elején népszerű Szirmay-könyv ismeretét Arany életművében *A nagyidai cigányok* és más motívumok szintjén is igazolták a kutatások.²⁰ Érdekes, hogy Szirmay a *Hosszú, mint a Szent Iván éneke* szólást nem hozza összefüggésbe a nyári napforduló hajnalig tartó énekeivel, hanem egy éjjel-nappal zsoldárt éneklő, Szentiványi nevű remetéhez kapcsolja.²¹ Arany bizonyára Ipolyi Arnold *Magyar Mythológiájában* (1854) is utánanézett a János-napi szokásoknak. Saját névnapját nem ekkor tartotta, hanem János apostol ünnepén, decemberben.

Theseus rövid felkiáltása az V. felvonásban a diák közköltészet felől hoz egy kis áthallást:

*Vígan, barátim! vígság, szerelem
Környezze szívetek’.*

(V.1, 28–29. sor)

Itt Arany szó szerint idéz egy XVIII. század végi közköltési bordalt, amelyet Csonkai is imitált, s néha összekeveredett az ő verskezdő sorával: „Igyunk barátim”.²² Az eredeti változat eleje:

*Vígan, barátim, kacagjuk ki a gondot*²³

Amikor Titánia táncba hívja a tündéreket, egy rejtett népköltési intertextus bújik meg az egyik sor végén:

*Ki meg elűzni a lármás bagolyt
Mely itt huhogva nagy szemet mereszt
Vigalmainkra.*

(II.2, 6–8. sor)

A kiemelt rész nem követi szó szerint az angolt („and some keep back / The clamorous owl, that nightly hoots, and wonders / At our quaint spirits”). Egészen friss olvasmánya lehetett viszont Aranyak 1863-ban, a színjáték fordítása idején Kriza János *Vadrózsák* című székely népköltési gyűjteménye, amely sok év hányattatás után ekkor jelent meg. Egy ritka (máshonnan azóta se ismert) szövegben olvashatta:

20 | Pl. Chikány Judit: Merítés Arany János műveinek ponyvairodalmi, folklór és közköltészeti szövegkapcsolataiból. *EthnoLore* XXXV. évf. 2018. 337–371. 357–358.

21 | *Iliade prolixior* címszó. A kötet magyar kiadása: Szirmay Antal: *Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis)*. Ford. Vietórisz József, sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István. Kriterion, Kvár 2008. (Téka) 241.

22 | Bővebben: Csörsz Rumen István: *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig. Közköltészeti hatások a magyar irodalomban 1700–1800*. Universitas, Bp. 2016. (Irodalomtudomány és Kritika. Tanulmányok) 276.

23 | *Közköltészet II. Társasági és lakodalmi költészet*. Sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István, Küllős Imola. Universitas, Bp. 2006. (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század 8.) 34/II. sz., kezdősor.

Émönnek fonóba,
De anyám nem ereszt,
S ha pötyörgők érte,
*Nagy szömököt mereszt.*²⁴

Ugyancsak népdalt idézve csattan fel Lysander egy tízes sorban, ami így beillik a háromtagú reformkori tízesek közé is:

DEMETRIUS	[...] Helénájához megtért, mint haza, Ott is marad.	
LYSANDER	Helén, nem <i>igaz a!</i>	(III.2, 172–173. sor)

Előképei közül idézzük Erdélyi János I. kötetéből (1846) azt a formát, amelyben refrénként szerepel:

Hej lóra, csikós, lóra!
Be van a ló hajtva,
A bíró udvarán,
Ihaja!
Szól a csengő rajta,
*Igaz a.*²⁵

Arany később is használja a rímpárt, meghozzá az *Őszikékben* (*Ének a pesti ligetről*, 1877):

S tétlen tovább bolyongok ismét,
Egyéb dolgom sincs, *igaz a*,
Mint várni nyugton a napestét
S elmenni csendesen – *haza.*²⁶

A tündérek és Puck szövegeiben további közköltési és népi kifejezésekre bukkanunk, miközben a dalaik csiszolt formájú, csengő-bongó varázsének. Az egyik tündér az állatok mágikus felsorolásában használ ismerős rímeket:

Félre undok pocz, vakondok; (II.2, 12. sor)

24 | *Tartanék szeretőt, csak nem tudom, kit.* Kríza János: *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény.* Stein János Erd. Muz. Egyleti könyvtárú bizománya, Kolozsvár 1863. 55 (112. sz.), 2. versszak.

25 | *Népdalok és mondák [I],* a Kisfaludy Társaság megbízásából kiad. Erdélyi János. Beimel József, Pest 1846. (Magyar Népköltési Gyűjtemény.) A továbbiakban: Erdélyi I. 272. sz., 1. versszak. A 273. sz. dal ugyanilyen szerkezetű.

26 | Arany János: *Kisebb költemények 3. (1860–1882).* Sajtó alá rendezte S. Varga Pál. Universitas–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet 2019. (Arany János Munkái). A továbbiakban: AJM KK3. 132. sz., 290.

Ennek a sornak sincs szoros megfelelője Shakespeare-nél, magyar előképe viszont a ritmusa és a rímei miatt is csaknem bizonyos, hogy Pálóczi Horváth Ádám *De mit töröm fejemet* kezdetű, közismert mulatódala volt (1780-as évek):

*Fére gondok! Hoppot mondok
Ha sántánn is*²⁷

Érdekes, hogy szintén tőle kölcsönözte Vörösmarty a *Csongor és Tünde* civalakodó ördögeinek egyik szóváltását, amelyet Arany mind eredetiben, mind átdolgozva ismerhetett: „Állj elébe. Törd agyon”²⁸

Ugyancsak XVIII. századi rímtechnika (az Arany által jól ismert mesterkedőknél, sőt már korábban, Mikesnél is) az álónrím,²⁹ vagyis azonos alakú, de eltérő jelentésű szavak rímeltetése. Például:

Várjunk, pihenjünk Hermiám, ha *tetszik*,
Míg a nap enyhadó sugára *tetszik*. (II.2, 38–39. sor)

Hasonló jellegű homonim rímet³⁰ használ Puck:

És annyiban még jó hogy így *esett*,
Mert e koczódás furcsa egy *eset*. (III.2, 353–354. sor)

Ismerősen csenghet a *Vörös Rébék* (1877) egyik szakaszából is:

Híre terjed a helységben:
„Tudjátok, mi az eset?
Pörge Dani egy *varjút* lőtt
S *Rebi néni* leesett!”³¹

Puck máskor egy népdalstrófát parafrazeál, amikor így toppan be a színpadra:

Összejártam a cserét,
S athenéit nem lelék (II.2, 65–66. sor)

Szorosabb előképe csak a későbbi népi gyűjtésekben bukkan fel:

27 | Pálóczi Horváth Ádám *Verses kiadványai (1787–1796)*. Kiad. Tóth Barna, a latin szövegeket ford. Lengyel Réka. Universitas–Debreceni Egyetemi Kiadó, Bp. 2015. (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század 16.) 398–399. 399.

28 | Csörsz: *A kesergő nimfától...* 263.

29 | Soltész Katalin szavaival: „Finomabb válfaja az önrímnek, ha ugyanaz a szó két különböző jelentésben csendül össze”. Soltész Katalin: *Arany János verselése*. Akadémiai, Bp. 1987. (OPUS – Irodalomelméleti Tanulmányok 9.) 137–138.

30 | Szirmay Antalnál szép példatár olvasható Mátyási Józseftől kölcsönözve. Szirmay: *i. m.* 130–131, 90. §.

31 | AJM KK3 298.

A cseroldalt összejártam,
Párom sehol sem találtam.³²

A XIX. század elején egy erdélyi moralizáló énekben szerepelt e formula:

E világot egyben jártam,
Sokat láttam és próbáltam,
De szerentsést nem találtam,
Nints boldog szível mondhatom.³³

Arany valószínűleg Erdélyi Jánosnál, a *Népdalok és mondák* I. kötetében olvasta először, a moldvai csángó dalok között:

Erdőt mezőt észé jártam,
Csontját bontyát észé gyűttem³⁴

A legkorábbi adat azonban saját ifjúságából való, mivel a jellegzetes ígét Bajza József *A bajnok nője* című versében (1835) is megtaláljuk. A költeményt Arany diákkorában megzenésítette – ez a *Dalgyűjtemény* egyetlen saját dallama (II. 31. sz.) –, sőt metrikai példái közt is emlegette. Bajzánál éppúgy sorkezdő, mint a színdarabban:

Őszve jártam érte
Völgyet, tért, mezőt [...]³⁵

Sok helyről visszaköszön az alábbi rím is:

Nem úgy, Lysander: ha szeretsz *galambom*,
Fekügy' odább, ne ily közel, ha *mondom*. (II.2, 44–45. sor)

Például Erdélyinél:

Utoljára is azt *mondom*:
Enyim vagy kedves *galambom*.³⁶

32 | Lajtha László gyűjt., Csíkmenaság, 1911. A Bartók-rend adatbázisában: <https://systems.zti.hu/br/hu/search/2306>

33 | *Szép énekek* (1804) Stoll 577. sz., 2b–30, 1. versszak.

34 | Erdélyi I, 436. sz., 4. szakasz.

35 | Bővebben: Csörsz Rumen István: Arany János énekköltészeti programja és saját dallamai. In: *Doromb. Közköltészeti tanulmányok 11.* Szerk. Uő. Reciti, Bp. 2023. 513–578. 553–554.

36 | *Népdalok és mondák II.* A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerk. Erdélyi János. Magyar Mihály, Pest 1847 (Magyar Népköltési Gyűjtemény). A továbbiakban: Erdélyi II. 98. sz. (Üveg az ablakom, nem réz), 3. versszak.

2. A mesteremberek

A mesterek egymással prózában beszélgetnek, melynek szókincse kevésbé kapcsolódik a magyar költészethez. Érdekes viszont kitérnünk a színdarabra, amelyet az amatőr színjátszók szeretnének bemutatni. Pyramus és Thisbe tragikus története főként Ovidius nyomán terjedt el. Hazai recepciójában említi Paraizs Júlia azt a két anonim verses feldolgozást, amelyek kéziratban terjedtek a debreceni kollégiumban, egyiket talán maga Csokonai írta.³⁷

Vackor jól ismeri a történetet, a többiek nem. Amikor *furcsának* nevezi a siralmas komédiáját (I.2, 15. sor), véleményem szerint Arany egyértelműen a régi magyar irodalomban általános 'csinos, formás' értelemre gondolt,³⁸ de számolt a szó újabb, másik jelentésével is. A prológust Vackor maga kívánja megírni. A versformát is egyeztetik, Zuboly a legegyszerűbb, izometrikus megoldást erőlteti:

VACZK[OR] Jó, a prologus meglesz; nyolcz meg hat lábu versben kell írni.
ZUB[OLY]. Sohse azt! toldj hozzá kettőt: legyen nyolcz meg nyolcz.
(III.1, 20–22. sor)

Az angol eredetiben is ezek a szótagszámok szerepelnek. Már a német kiadás felhívja a figyelmet arra, hogy ez nem szerencsés választás: amazok inkább vásári énekesek balladáihoz illő formák, s a drámai szövegeket ötös jambusokban vagy alexandrinokban írták, ölelkező rímekkel.³⁹ A szövevényes történetek után talán fel se tűnik, hogy ezt bizony nem tartották be Zubolyék (és Shakespeare, majd Arany se). Amikor színre lépnek a mesteremberek, a prológ eleje tízesekben szólal meg – ennek rossz tagolásán élcelődnek Theseusék –, majd felező tizenkettesekben. Az angolban mindkét rész tízes sorokon döcög,⁴⁰ a magyar egy sorral rövidebb a párrímek miatt.⁴¹

Bár a tizenkettesek furcsán csengenek az angol tündérvjáték athéni kispolgáraitól, de Arany nem akarta hitványan kivitelezni a sorait. A XVIII. század közköltési, kollégiumi versfaragása tónusában zengenek, s bár nehézkesek, nem pongyolák. A tizenkettes sorok tálcán kínálták Aranynek a magyar irodalom korábbi alkotásainak allúzióit, ő pedig mesterien élt a lehetőséggel. Csak ízelítőül idézzünk fel néhányat. Az évszázadok óta általánosan használt, mondhatni összenőtt rímzavak (például: *nagyon – vagyon*; V.1, 127–128. sor)⁴² mellett akadnak jellegzetes, világosan felismerhető idézetek is. Például:

Melyet összetépvén annak véres *szája*,
Imhol jó Pyramus deli szép *formája*.
(V.1, 143–144. sor)

37 | AJM SZÁ 475–476.

38 | Uo. 458.

39 | Idézi Paraizs Júlia. Uo. 409.

40 | Uo. 214-től.

41 | Uo. 497.

42 | Pl. Szirmay Antal *Hungaria in parabolisában* egy (talán fiktív) sírversben: Szirmay, i. m., 115, 78. §.

A rímiszavak Gyöngyösi István Kemény János-eposzából valók, méghozzá abból a strófából, amelyet Arany kétszer is megörökített dallammal,⁴³ tehát az olvasmányélményen túl énekelve is ismerte. A *Dalgyűjtemény* szövegváltozata szerint:

Keménynek csendesen ballag paripája,
Két sütéssel jegyes a jobbik pofája,
Oláhországi ló, mutatja *formája*,
Tajtékos zabláját rádogálja *szája*.⁴⁴

Arany a *Toldi estéjében* (1847–1848) is használta e rímeket:

Igaz, sírnak indult az egész *formája*,
Épen egy emberre van kimérve *szája* (I. ének 17. versszak)

A kritikai kiadás a Csokonai-féle *Pyramus és Thisbe* adott sorának átfogalmazásaként tekint Arany megoldására, vö. „Szép deli termete ifjú formájának”.⁴⁵ Ez egyúttal a régi magyar formakészlet többágú hagyományozódására utal, ami a nagyon művelt Arany esetében eleve több forrást feltételez. A következő sorok forrása viszont egyértelmű:

Hű Thisbe kendőjét ott leli vérében,
Mártja kemény kardját *kínos kebelében*. (V.1, 145–146. sor)

A *kínos kebel* szokatlan összetétel, bár nem idegen a XVIII. század nyelvezetétől. A rímhelyzet miatt azonban valószínűbb, hogy eredetileg más szó szerepelt itt, méghozzá Batsányi Jánosnak *A franciaországi változásokra* írt közismert versében (1789):

Nemzetek, országok! kik rút kelepében
Nyögtök a rabságnak *kínos kötelében* [...] ⁴⁶

Természetesen Arany saját reminiszenciái is előfordulnak, például itt konkrét szavak és a grammatikai szerkezet is azonos:

Mert egy vad oroszlán bőg veszett haraggal (V.1, 215. sor)

E versmondattal a *Toldi* közismert sorának testvére:

43 | A dallam Szénfy Gusztávnak 1859 januárjában küldött levele vázlatán, majd a *Dalgyűjteményben* is szerepel. Vö. Csörsz Rumén István: „... melyben a dal megfoghat”. Arany János *Dalgyűjteménye* (1874) mint ihletforrás. In „... és palota épül a pusztá beszédéből”. Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról. Szerk. Gábori Kovács József, Major Ágnes. Reciti, Bp. 2017. 163–212. 168–170.

44 | A *Jöszte velem, jöszte* kezdetű ének 2. szakasza, *Dalgyűjtemény* I. 81. sz. Az 1. strófa Pálóczi Horváth Ádám *Hunniás* c. eposzának részlete.

45 | AJM SZÁ 498.

46 | Batsányi János: *Versek*. Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső, Tarnai Andor. Akadémiai, Bp. 1953. (Batsányi János Összes Művei) 14. sz., 25.

Mint a sértett vadkan, fű veszett dűhében

(I. ének)⁴⁷

A tizenkettesek között nemcsak felező (6+6-os), hanem alternatív ütemezésűek is találhatók. A régi magyar szövegeknél ezek a monotóniát csökkentő, de bizonyos költői rutint kívánó megoldások voltak. Gyöngyösinél a harmadoló tizenkettesek szaporodtak meg (előzményeik Balassi és Rimay óta közkézen forogtak), Zrínyinél pedig ezenkívül az aszimmetrikus arányú 7+5-ös és 5+7-es sorok is, utóbbinak kevesebb követője volt. Ezek az énekköltésztől való eltávolodás jeleként érthetők, mivel az ilyen tagolás a deklamálásnak vagy a drámai előadásnak kedvez.

Arany mindegyik típust használta saját műveiben, méghozzá nagyon finom arányérzővel rejtve a néha időmértékkel is átszótt felező sorai közé. Nem véletlen, hogy a hiteles XVIII. századi stílusjátékhoz e hagyományt is szóhoz juttatta, s ilyen sorokat olvashatunk:

Köszönöm; Jupiter áldjon, fal barátom!	8 4 (harmadoló)
Oh fal, te ki gyakran hallád panaszomat	8 4 (harmadoló)
Én holdbeli ember vagyok, egyéb senki.	8 4 (harmadoló)

Holdvilágon összejöni nem rettegtek;	4 4 4 (harmadoló)
Köszönöm, hold, tisztán fénylő világodat	4 4 4 (harmadoló)
Oh természet! hogy is szültél oroszleánt	4 4 4 (harmadoló)

Találkozunk Pyramus | a Nina sirján –

7+5 (Zrínyi-metszet)

Nádasdy Ádám joggal jegyzi meg, hogy a kézműves színjátszók kapcsán Arany felülbírált Shakespeare koncepcióját. Az ő szándéka szerint még az volt a komikus, ahogyan a faragatlan előadók küszködtek a drámai jambusokkal, saját sznobságuktól hajtva. (Gondoljuk meg: ha az ősbemutatón nem hivatásos színészek, hanem főúri dilettánsok játszották a darabot, ez a tréfa kétrétegűvé vált.) Arany ezt kíméletesen csak a Prológos első részében követi, utána mintegy áthangolja őket saját nyelvi-irodalmi közegükbe – illetve egy olyanba, ami ha nem is saját, de ismerősebb. Így egy „magyar betétdarabot” hoz létre, valamint egy magyar iparosokból álló színtársulatot:

Mutatis mutandis, Arany magyarként mutatja be őket, mert lefordította nemcsak a nevüket (Vackor, Dudás stb.), hanem a versmértéküket is, hiszen ha „a mieink”, akkor verseljenek úgy, ahogy a mieink szoktak. Makro-szinten tehát Arany remekül oldotta meg a feladatot, megvalósítja a szerző azon szándékát, hogy a mesterek a közönség ismerősnek, hazainak érezzék. Mikro-szinten azonban nem: a magyaros versforma alkalmazásával élesen szembement Shakespeare-rel, eljárása keresztezi a Shakespeare-i hangszerelést, hiszen az eredetiben csakis a tündér-féleségek használnak ilyesféle trochaikus verselést.⁴⁸

47 | Arany János: *Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje*. Kiad. Voinovich Géza. Akadémiai, Bp. 1951. (Arany János Összes Művei 2.) A továbbiakban: AJÖM II. 103.

48 | Nádasdy Ádámtól idézi kivonatolva Paraizs Júlia. Uo. 380.

Érdekességként említi Nádasdy, hogy a színtársulat próbája során a felező tizenkettesek fokozatosan „hódítják el” a szöveget az alexandrintól, így egy lebegő időmérték is körülveszi e sorokat, nem csupán az ütemhangsúlyos felfogás, „mintha fokozatosan menne át a jambus a magyarosba”. A megfigyeléssel egyetértek, de véleményem szerint Arany ismerte annyira a tizenkettesek magyar ütemlehetőségeit, hogy nem feltétlenül akart szimultán verset adni az „athéni magyar” mesteremberek szájába. Vagyis a forma hiteles felidézéséhez épp elég volt az ütemhangsúlyos tizenkettesek használata, annak összes áthidaló megoldásával együtt, amelyekre fentebb már láttunk példákat.

Ide tartoznak a névhasználat sajátosságai is. A *Nina* névtévesztés (ami Shakespeare-től ered!) magyarul még hatásosabb lehetett, mivel ez a becenév állandóan szerepelt a magyar közköltészetben: „Ne sírj, Ninám, ne könnyezz”; „Gyöngyöm, Ninám, el kell válnom” (a *Minka*-dal átírása). Az ókori napisten, Phoibosz Apollón nevét latinosan, azon belül magyaros („protestáns”) ejtéssel idézi Zuboly a fellengzős versrészletben, amelyet Arany a németes betűhasználattal nyomatékosít: *Fébusch* (I.2, 36. sor; angolul: *Phibbus*).⁴⁹ Ezzel a kollégiumi költészet húrjait pengetik Vackorék, ellentétben az udvarnépek sz-es kiejtésével, amelyre a *Demetrius* – futsz rím a bizonyíték.⁵⁰ Dudás Ferenc neve az eredetiben *Francis Flute*, még alliterál is,⁵¹ de Arany a dudát népiesebb hangszerkarakternek érezhette. Az eredetiben a fújtatós orgonistasegédet jelölhette a név, a *Flute* így teremt összefüggést, ám a magyar verzióban ez nem tükröződik, sőt a rangsorban eggyel lentebbi hangszerhez, a dudához vezet.

A színdarab betétdalai más regiszterben szólnak, inkább az udvari irodalmat, az érzékeny dalokat idézik. Voltak ekkoriban – a *Szentivánéji álom*tól független – énekelt kísérletek is. Verseghy Ferenc dalfüzére viszont nem jelent meg nyomtatásban, csak kéziratos kötetei őrizték még az 1780-as évekből;⁵² ezeket Arany nem ismerhette. A kritikai kiadás joggal idézi viszont a *Dalgyűjtemény* töredékét,⁵³ amelyet Arany ismeretlen eredetű színpadi dalként jegyzett fel. Valószínűleg ez sem Shakespeare-től ered, hanem a téma más, bizonyára német nyelvű feldolgozásának lehet magyar fordítása, talán Fusz János daljátékáé (*Pyramus und Thisbe*, 1802). Ha Arany a színházi hagyományból ismerte – márpedig erre utal az alcím –, akkor ez már megelőzhette a *Szentivánéji álom* megismerését.⁵⁴

De jaj, mit látok, istenek?
Oh egek, a kedvesem
A szeretett Pyram, vérbe
Fetreng; higym-e vagy sem?

(*Dalgyűjtemény*, I. 83. sz.)

A magyar dal kezdősora igen szoros kapcsolatban van egy alkalmi Csokonai-verssel (*Tisztelő versezet* [...], 1801):

49 | AJM SZÁ 40. Szilágyi István névnapjára írott versében is ezt a furcsa íráshasználatot követte. Uo. 459.

50 | Paraizs Júlia jegyzete. Uo. 473.

51 | Uo. 40–41.

52 | Verseghy Ferenc: *A Parnassus hegyén zengedező Magyar Músának szószati* (1781). Kritikai kiadás: Verseghy Ferenc *Összes költeményei*. I. Szövegek; II. Jegyzetek; III. Dallamok. Kiad. Hovánszki Mária. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2021–2022. (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század 18.) I. 1025–1027.

53 | AJM SZÁ 504.

54 | Csörsz: „melyben a dal...”, i. m. 206–207.

Emelkedj Múzsám a' mint tudsz. – – *De mit látok Istenek!*⁵⁵

Arany nem használta fel a konkrét szavak szintjén a régi daltöredéket, viszont a *Tubám* megszólítással Sebestyén Gábor enyelgő verseskötetére utalt, amelyből a *Dalgyűjtemény* I. 45. számmal idézett is:

„Alszol, tubám?
Mit! halva tán?
Pyramus! kelj na fel:
Hah! néma? holt?...
Ah, síri bolt
Fedje szép szemed' el? (V.1, 306–311. sor)

Angolul:

Asleep, my love?
What, dead, my dove?
O Pyramus! arise:
Speak, speak! Quite dumb?
Dead, dead? A tomb
Must cover thy sweet eyes.

Sebestyén Gábor dala Arany másolatában, verbunkos dallamra:

Édes Tubám szépségednek
Szavaim nem hizelkednek
De lelkemre mondom hidd el,
Hogy bájolsz kellemeiddel. (Dalgyűjtemény I. 45. sz.)

Nem meglepő, hogy a Pyramus-drámában is van Csokonai-áthallás:

Mi szörnyű *fájdalom!*
Szem, látod ezt?
Mégsem meredsz?
Oh, kincsem, *angyalom!* (V.1, 262–265. sor)

E rím��avak változatai több Csokonai-dalban megtalálhatók. A *Bútsúvételt* Arany kottával is megörökítette a *Dalgyűjtemény* II. 1. tételeként:

Jaj be *fájlalom*,
Kedves *Angyalom!*⁵⁶

55 | https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0786_k

56 | https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0597_k

Az utolsó szerentsétlenség című vers elején pedig szó szerint a drámaszöveg rímei szerepelnek:

ZOKOGHAT még egy betűtskét
Belőlem a' *fájdalom*?
Ejthetek még egy könyűtskét
Utánnad, szép *Angyalom*?⁵⁷

A halálvágyó Pyramus ezután szinte ugyanazokkal a szavakkal szólítja meg a végzetet, mint Csokonai az *Egy kétségsbe esett Maga-gyilkosa* című korai énekversében, amelynek forrását nem ismerjük. Lehetett akár egy Shakespeare-átdolgozás vagy egy ismeretlen Pyramus-dráma is...⁵⁸

3. Arany – minta „ne’kül”

Végül érdemes megvizsgálni, hogy Arany mennyire „idéző” fordítóként saját magától, pontosabban milyen kapcsolatban van saját írói szókinccse a fordításokkal. A *Toldi*-részlet áthallását már említettem, ezúttal csak egyetlen példát hozok, de továbbiakat is kereshetnénk e moduláris felfogásra.

Arany egyik jellegzetes szava a régebbi irodalomból származott (jó eséllyel Tinódi Sebestyéntől), de csak általa vált közismertté. Ez pedig a *nélkül* szó jambikus testvére, a *nekül*, többnyire *ne’kül* alakban. A *Szentivánéji álomban* három előfordulásból kettő sorvégi, kvázi rímhelyzetű:

Szárny, szem *ne’kül*: ez a hóbort jele. (I.1, 239. sor)

Szűz gondolattal, szerelem *ne’kül*. (II.1, 164. sor)

Hogy csalni meg
A lomha estét mulatság *ne’kül*? (V.1, 40–41. sor)

Arany a saját verseiben sem csak metrikai okokból használja. Egyetlen esetet ismerünk, ahol a végső szövegben a *nélkül* alakra változtatta,⁵⁹ mindenütt másutt hangsúlyosan ezt választotta:

Dehogy lesznek e *ne’kül* menyasszony! (A *méh románca*, 1847)⁶⁰

Csak folyt, csak folydogált szó *ne’kül* a munka [...]

57 | https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0853_k

58 | https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0482_k

59 | A *Télben* c. versben (1848): „Itt-amott ha látszik ut nélkül bolyongni / Egy magános lábnyom”, az egyik kéziratban: *ne’kül*. Arany János: *Kisebb költemények I.* Sajtó alá rendezte Szilágyi Márton. Universitas–HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Bp. 2023. (Arany János Munkái) 90.

60 | Uo. 59, 62.

Hír *ne'kül* hazulról minek távozáatok [...]

Csak tedd vissza, Bence, *ane'kül* nem járok: [...]

Búcsuszó *ne'kül* csak nem lehet elválnunk. (Toldi estéje, 1847–1848)⁶¹

Lehet, hogy kissé hír *ne'kül* rakodtak (Bolond Istók, I. ének, 1850)⁶²

Anekül is mester abban (A bajusz, 1854)⁶³

Cégér *ne'kül* a jó bor is elülhet (Írjak? ne írjak?, 1856)⁶⁴

De halkan, zaj *ne'kül*... mint a virág
Egymásra hajlik és hangot nem ad (Vojtina ars poeticája, 1861)⁶⁵

Ami szünidőre
A megszabott órák s napok során,
Önvád *ne'kül* szert tehetett, a dőre! (Bolond Istók, II. ének, 1874)⁶⁶

Nem kell dér az őszi lombnak,
Mégis egyre sárgul:
Dér *nekül* is, fagy *nekül* is,
Lesohajt az ágrul.

Nem kell bú az aggott főnek,
Mégis egyre őszül:
Bú *nekül* is, gond *nekül* is
Nyúgalomra készül. (Nem kell dér..., 1878)⁶⁷

Le a Tisza partra cél *nekül* bolyongván. [...]

Százat szeret könyv *ne'kül* is [...]

De, nézz ide! nem fáj: egy szisz *ne'kül* állom. (Toldi szerelme, 1879)⁶⁸

61 | AJÖM II 161, 173, 197, 212.

62 | Arany János: *Elbeszélő költemények*. Sajtó alá rendezte Török Zsuzsa. Universitas–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Bp. 2019. (Arany János Munkái). A továbbiakban: AJM EK. 354.

63 | Arany János: *Kisebb költemények*. Kiad. Voinovich Géza. Akadémiai, Bp. 1951. (Arany János Összes Művei 1.) A továbbiakban: AJÖM I. 227.

64 | Uo. 259.

65 | AJM KK3 375.

66 | AJM EK 374.

67 | AJM KK3 354.

68 | Arany János: *Toldi szerelme, A Daliás idők első és második dolgozata*. Kiad. Voinovich Géza. Akadémiai, Bp. 1953. (Arany János Összes Művei 5.) 19, 47, 88.

Rímhelyzetben többnyire a *menekül* és a *repül* szóval alkot párt:

Most utca, ház s nép, rend *nekül*,
Ki merre lát, úgy *menekül*; –

Néhutt a völgy, ösvény *nekül*,
Jeges barlangba *menekül*, (Édua, 1850-es évek)⁶⁹

Hogy olvasson tovább, szünet *ne'kül*;
Vagy e holtig viselt *czilíziom* –
A kötelességnek ha *menekül*
Szúrástól [...] (Bolond Istók, II. 1874)⁷⁰

Egy festett angyal, mely *repül*,
De nem hinnéd próba *ne'kül*; (A sárkány, 1853)⁷¹

Vörös Rébék általment a
Keskeny pallón: most *repül*;
Egy varjúból a másikba
Száll a lelke, vég *ne'kül*; (Vörös Rébék 1877)⁷²

De az álom, ész *ne'kül*,
Mindent összevissza csűr, (Párviadal, 1877)⁷³

Mint tómadár – fészken *megűl*
A vén halász egy szó *nekül* (Édua, 1850-es évek)⁷⁴

A fenti sorozat sem szűkös, de még érdekesebb, hogy Arany a többi Shakespeare-fordításában is használja, például a *Hamlet*-ben (ford. 1866):

Éltem, királyném, koronám *ne'kül* [...]

Minden további formaság *ne'kül*
Rázzunk kezét, [...]

Szem érzés nélkül, érzet
Látás *ne'kül*, vagy fül, szem kéz *ne'kül*.
Szaglás minden *ne'kül* [...]⁷⁵

69 | AJM EK 685.

70 | Uo. 376.

71 | AJÖM I. 197.

72 | AJM KK3 300.

73 | Uo., 302.

74 | Arany János: *Zsengék, töredékek, rögtönzések*. Kiad. Voinovich Géza. Akadémiai, Bp. 1952. (Arany János Összes Művei 6.) A továbbiakban: AJÖM VI. 56.

75 | Arany János: *Drámafordítások 1, Shakespeare: A Szent-Iván éji álom, Hamlet, dán királyfi, János király*. Kiad. Ruttkay Kálmán. Akadémiai, Bp. 1961. (Arany János Összes Művei 7.) 112, 114, 176. Utóbbiban

A *János királyban* (ford. 1867) még gyakoribb, s ismét van példa a fenti csoportos használatra (harmadik idézet):

Megehetne volna, böjtszegés *ne'kül*, [...]

míg e nász *ne'kül*

A vészes tenger nincs fél-oly süket; [...]

Avagy, ha engem látnál szem *ne'kül*,

Meghallanád a szómat fül *ne'kül*,

Felelnél nyelv *ne'kül*, csak képzeletben,

Szem, fül, veszélyes szó-hangok *ne'kül*: [...]

Ily rút idő nem tisztúl vész *ne'kül*: [...]

[...] birna képzeted,

E tárgy *ne'kül*, ilyen teremteni?

Gazság soh' sincs ily folyadék *ne'kül*⁷⁶

Az Arisztophanész-fordításokban is előfordul, többségében szintén sorvégen:

Hogy lopva s ez ember híre *ne'kül* szépen lejöhess ide hozzánk [...]

Nem lehetne, vad rivalgás, harc és háboru *ne'kül*

Szóba állanunk egymással

(*A darázsok*)⁷⁷

Városunkat, isteninket védni bátran, díj *ne'kül*

(*A lovagok*)⁷⁸

Mert, ha minden ész *ne'kül*

Hadba készültök

(*A felhők*)⁷⁹

Most azonnal a mezőre, kopja, darda s kard *ne'kül*

(*A béke*)⁸⁰

Nem istenuccse, napidíj *ne'kül*! [...]

Oh szívem, menni kell, tárkony *ne'kül*!

(*Az Anarchaebeliek*)⁸¹

a *nélkül* alakot is használja ritmikai okokból.

76 | Uo. 252, 269, 290, 307, 315, 317.

77 | Arany János: *Aristophanész-fordítások 1.* Sajtó alá rendezte Bolonyai Gábor. Universitas–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Bp. 2019. (Arany János Munkái) 351, 361.

78 | Uo., 73.

79 | Uo., 217.

80 | Arany János: *Aristophanész-fordítások 2.* Sajtó alá rendezte Bolonyai Gábor. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet–Universitas, Bp. 2024. (Arany János Munkái) 73.

81 | Uo. 171, 205.

Nincs mód megállnom nevetés *ne'kűl!*

(*A békák*)⁸²

Sőt más műfordításaiban is:

Hirnév *nekűl* is jól alutt

(Béranger: *Az Yvetot-i király*)⁸³

A kicsit szokatlan, de gördülékeny, jambikus szóalak Arany János kezén átalakult és polgárjogot nyert, akár saját versről, akár műfordításról volt szó. E folyamatban a *Szentivánéji álom* stílusjátékai is segíthették, hiszen a fordítások mind későbbiek ennél. Madáchnak szintén Arany javasolta a használatát *Az ember tragédiája* végső szövegében, két helyen is:

Hogy fáztok ápoló gond s kéz *ne'kűl* [...]
Szégyen *ne'kűl* elhagyhatom helyem.⁸⁴

Nem véletlen, hogy a szép és fontos szó Reviczky Gyula, Komjáthy Jenő, Vajda János, majd a nyugatosok és József Attila verseiben is otthonra talált.

A tanulmány elején felvetett kérdésre, a *Szentivánéji álom* elveszett nagyszalon-tai verziójára visszatérve: nincs bizonyos válaszunk arra, feltámasztotta-e a szöveg részleteit Arany 1858 és 1863 között, az új fordítás munkálatai során. Ám a fentiekben mintha több tény is arra utalna, hogy szellemiségét és szókincsét tekintve Arany e korábbi életkorszakának számos áthallását beleépítette, szabadon kezelve a Shakespeare-párbeszédet. Vagyis az akkor még valamelyest felismerhető intarziák miatt az összszöveg is feltámadt 1863-ban. A közönség helyzete változott inkább: Nagyszalontán még túl közelinek érezhették a nézők, s zavarhatta az objektív megítélést, a pesti színpadon a hajdani allúziók már átkerültek a magyar irodalom régiségei közé, színházi idézőjelet kaptak.

Nem vitás, hogy roppant szellemes *magyar* színdarab lett a *Szentivánéji álomból*, mely Shakespeare-hoz méltó görbe tükröt tart immár nemcsak az alaptörténet szereplőinek, hanem egy másik korszak nyelvi-irodalmi normájának is.

A Midsummer Night's Dream and Hungarian Poetry

Keywords: William Shakespeare, János Arany, translation, intertextuality, history of Hungarian poetry

A Midsummer Night's Dream was János Arany's (1817–1882) first completed translation of Shakespeare, a work he developed in several stages since the 1840s. The Hungarian text reached its final form in 1863. Since the play had not previously been translated into Hungarian, Arany could not rely on earlier versions, as he could with

82 | Uo. 477.

83 | AJÖM VI. 183.

84 | Madách Imre: *Az ember tragédiája. Drámai költemény*. Szinoptikus kritikai kiadás. Kiad., jegyz. Kerényi Ferenc, a mű kéziratának írásszakértői vizsgálatát végezte Wohlrab József. Argumentum, Bp. 2005. 73, 285. A szöveghelyek Arany javaslatai, vö. 612, 728, utalva Szabó T. Attila 1972-es megfigyeléseire.

Hamlet, for example. As a play unique even within Shakespeare's oeuvre, it likewise abounds in experimental solutions, linguistic and stylistic play in its Hungarian rendition. Arany (surely consciously) drew many of his rhymes and poetic lines from the Hungarian literary language of the late 18th and early 19th centuries, incorporating elements of both elite and popular poetry of the time. The troupe of amateur craftsmen takes on a distinctly Hungarian character, and Arany also adapted the verse form to Hungarian tradition, using twelve-syllable rhyming couplets. This study examines the phenomenon of 'cultural translation' from the perspective of the history of poetic form.